

ИЩЕНКО

Юрій Анатолійович — доктор філософських наук, завідувач відділу наукових та освітянських технологій Центру гуманітарної освіти НАН України

ОНОПРИЄНКО

Валентин Іванович — доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України

НАУКА ХХІ СТОЛІТТЯ: НОВІ ВИМІРИ, ПРОБЛЕМИ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НАУКОВЦЯ

Круглий стіл «Наука як покликання і професія»

9 грудня 2016 р. в Центрі гуманітарної освіти НАН України відбувся круглий стіл «Наука як покликання і професія». Тему взято з назви відомої лекції Макса Вебера, яку він зробив узимку 1918 р. у Мюнхенському університеті. Нині, на початку ХХІ ст., так само культурно і соціально болючими є питання перетворення духовного життя на своєрідне технічне виробництво, проблеми поділу праці у сфері духовної діяльності, кардинальна зміна статусу інтелектуала і, взагалі, раціональності в суспільстві, зрештою, доля європейської спільноти і доля цивілізації загалом. Так само гостро стоїть проблема суспільного статусу вченого. І логічно, що в цьому контексті важливу роль відіграє постановка М. Вебером питання про сенс наукової діяльності, смисл науки, а отже, і суть наукового розуму, питання про співвідношення переконань і знань, практичної доцільності духовних цінностей, розуму і віри.

Під час круглого столу «Наука як покликання і професія» д-р філос. наук Ю. Ищенко (Центр гуманітарної освіти НАН України) у доповіді «Освіта науковця: уроки Макса Вебера» акцентував увагу на проблемах науково-технічного розвитку, які бентежать філософську думку нашого часу. Вебер ставив питання так: «прогрес», у якому активну участь бере наука як ланка і сила цього руху, чи має він сенс, що виходить за межі суто практичної і технічної сфери? Якщо є у науково-технічного «прогресу» осяжний нами смисл, що виходить за межі технічної сфери, то чи може слугування прогресу стати покликанням для людини? Стосовно науки, яка є дієвим структурним чинником прогресу, така постановка питання, за Вебером, містить два взаємно віддзеркалювані аспекти його осмислення: *що означає наука як покликання і професія та яке покликання науки в житті людства (яка її цінність)?*

Етику відповідальності Вебер раціонально обґрунтовує і протиставляє етиці переконання. Однак відповідальність усе ж передбачає ціннісні переконання. Відтак, йому не вдається повністю відійти від етизації буття, тобто ототожнення Буття і

Блага, а отже, послідовно провести методологію концепції «науки, вільної від цінностей».

Розглядаючи питання науки як покликання та професії, Вебер звертається до постаті науковця. Особистістю в науці є той, хто слугує самій лише справі. Аргументація тут є соціологічною і суто раціональною. Наука увійшла в таку стадію спеціалізації, якої не знали в минулому, і це становище збережеться й надалі. Однак річ у тім, що окремих індивід може створити в науці щось завершене лише за умови спеціалізації. З іншого боку, прихильність і відданість ученого науці не може не супроводжуватися певними особистісними емоційними переживаннями. Однак це не пасивно пережиті емоції, а певний *моральнісний акт*. Ця обставина актуалізує особистісний момент, інкорпорований у наукове знання, і на це, вже з висоти часу та філософії науки, звертає увагу Майкл Полані. Особистісна прихильність, на його думку, породжує парадокс відданості: особистість стверджує свою раціональну незалежність, підкорюючись вимогам своєї совісті, тобто обов'язкам, які особистість покладає на саму себе. Така відданість тягне за собою *акт самопримусу*, і це *неявно* входить до складу концептуалізації дійсності.

Професор Володимир Рижко (Центр гуманітарної освіти НАН України) у виступі «*Вчений. Покликання? Професія?*» висловив думку, що діяльність ученого від часу набуття наукою технологічних якостей (статусу технонауки) безпосередньо включається у творення інтелектуального капіталу. Відповідно ринкове суспільство ставить ученого в інституалізовані рамки з їхньою ієрархією відносин (норми, правила функціонування). Однак наукова творчість передбачає свободу (волю), гнучкі (не строго регламентовані) умови діяльності. І тільки, мабуть, «покликання», або відчуття особистої відданості справі наукового пізнання («закоханості в науку» — О.Ф. Лосев), створює основи для долавання перешкод, неминуче пов'язаних з інституалізацією та професійною діяльністю. Відтак, вирішальними стають особистісні риси вченого, його світорозуміння, відповідальність за майбутнє, а предикати «по-

кликання» і «професія» доцільно розглядати як запитання, що не потребують однозначної відповіді.

Заступник директора Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України професор Анатолій Єрмоленко свій виступ визначив темою «*Дискурсивне обґрунтування наукового знання і відповідальність вченого*». Він зосередив увагу на еволюції проблеми відповідальності в наш час. Вебер, критикуючи деонтологічну етику переконання, зауважує також небезпеку безвідповідальної ідеології тодішньої соціал-демократії, протиставляючи їхній революційній практиці телеологічну етику відповідальності. Проте етика Вебера залишається монологічною, зумовленою новоєвропейською філософією свідомості. Сьогодні ж, з огляду на комунікативний поворот останніх десятиліть, етика відповідальності трансформується в етику дискурсу як етику спільної відповідальності, поєднуючи і деонтологічну, і телеологічну етики. Такої трансформації потребує й наука. І наука, і філософія мають спільний фундамент в аргументативному дискурсі. Долаючи парадигмальні межі метафізики і філософії свідомості, філософія дискурсу розробляє процедурні вимоги досягнення консенсусу в прагненнях значущості пропозиціональних висловлювань, де істина постає в термінах дискурсивної когерентності, а етика — дискурсивної справедливості.

Ця обставина суттєво коригує і систему освіти, кризу якої переживає не тільки Україна, а й розвинені країни. Навіть освіта в Німеччині, де система Гумбольдта, поєднуючи дослідження і навчання та залишаючись донедавна останнім бастионом німецької культури, зазнає істотних трансформацій. Певною мірою це об'єктивний процес, коли «освіта як цінність» поступається «освіті як капіталу», що з набуттям відповідних компетентностей дає не лише знання, а й прибуток.

Перехід від «освіти знання» до «освіти компетентностей» потребує зміни ролі філософської освіти, яка згідно з комунікативною парадигмою формує не стільки світогляд «гармонійно розвиненої людини», скільки і

насамперед — комунікативну компетентність особистості, тобто здатність «публічно застосувати свій розум» з відповідними компетентностями: мовленнєвою, аргументативно-дискурсивною, фаховою, морально-етичною тощо. А це й є визначення зрілої особистості як компетентного громадянина, який має можливість публічно обстоювати свою думку, тобто компетентно брати участь у громадському дискурсі. У цьому й полягає відповідальність і філософії, і філософської освіти.

Ще одну актуальну проблему підняла професор Ольга Гомілко (Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України) у доповіді «*Публічність науковця*». Публічність можна розглядати як особливу характеристику покликання науковця. Під публічністю розуміють актуалізацію завдяки різного роду діям та активності соціального характеру знань. Посилення публічності науковця означає вирішення тенденції рефлексивної політизації знань, основною сферою імплементації якої стає захист сфери індивідуальної свободи. На відміну від поняття *публічний інтелектуал*, яке фіксує інтелектуальну участь у громадському дискурсі суспільства на додаток до академічної кар'єри, поняття публічності науковця має трансдисциплінарний характер соціального сегмента знань. Сучасна епоха демонструє ознаки ослаблення домінуючого статусу промислового виробництва на підставі посилення соціальної ролі знань. Принциповим питанням публічності науковця стає раціональна життєва поведінка на основі ідеї професійного покликання у сенсі М. Вебера як: 1) «раціональна праця» (посилення зони компетентності); 2) така, що має корисність (відповідає запитам реальної практики); 3) є моральною (зорієнтованою на ідею блага). Публічність науковця апелює до поняття добродесного.

Професор Микола Кисельов (Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України) у своєму виступі «*Наука і освіта в Україні: тенденції реформування*» зауважує, що наука нині втрачає культурну місію та моральний авторитет і перетворюється на банальну професію з корпоративними інтересами. Пу-

блічна політика витісняється експертизою, в результаті чого громадянське суспільство відчужується від процесів прийняття важливих рішень у галузі застосування наукових досягнень на практиці. Еліта ж має особисті інтереси в торгово-фінансових структурах і не хоче змін, наука їй шкідлива. Таке ставлення до науки провокує відчуження науки від світу людських цінностей; зміну дослідницьких пріоритетів, мотивів і стратегій наукової діяльності; зростаючу підпорядкованість науки владним структурам та іншим соціокультурним інституціям; девальвацію поняття істини як головної мети дослідження; тотальну комерціалізацію науки; залежність стратегій наукового розвитку від соціального замовлення; послаблення ролі інтелектуальної еліти як ініціатора вибору напряму розвитку суспільства, науки, культури.

З іншого боку, освіта принципово не може йти «в ногу» з новітніми науковими розробками; між ними завжди була дистанція. Нині ця дистанція збільшується. Склалося так, що у більшості ВНЗ викладають не творці науки, а переповідачі застарілих наукових концепцій. Загалом освіта традиційно має не творчий, а репродуктивний характер. У зв'язку з цим постає надзвичайно складна проблема оперативного залучення новітніх наукових знань в університетські курси. Освіта сьогодні зосереджується в руках «професіоналів» і перестає бути предметом громадських дискусій. Суспільство досить пасивно й некритично сприймає навіть відверто парадоксальні ініціативи з боку офіційних педагогічних інституцій. Усі чудово розуміють значущість освіти та науки для майбутнього держави. Представники усіх рівнів та гілок української влади використовують будь-яку можливість продемонструвати в ЗМІ таке розуміння, але на практиці ці стратегічно важливі галузі постійно фінансуються за залишковим принципом. На них економлять перш за все, що абсолютно і за будь-яких умов не є виправданим.

Професор Назіп Хамітов (Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України) у виступі «*Філософія як наука і мистецтво*» зазначив,

що філософія від самого початку виступає як певне теоретичне знання про світ і людину і як мистецтво навчання життя, відтак «любов до мудрості». Давньогрецьке слово «техне» також вміщує ці два значення, оскільки передбачає знання як про предмет дії, так і про те, як діяти. Отже, навчання філософії постає як певна освітянська технологія — певне мистецтво навчання, тобто «техне», ефективність якого великою мірою визначається саме мистецтвом прилучення до «мудрості» — «науки жити», яка ґрунтована ідеалізаціями (ідеями) Істини, Краси, Добра. Мистецтво навчання тут подібне до сковородинської ідеї «сродної праці».

Професор Валентин Онопрієнко (Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України) у виступі «*Наука — покликання та професія: взаємопроникнення і сучасний контекст*» звернув увагу на принципові зміни в організації науки, які несе фронтально розгорнута глобалізація. Вона потужно вплинула на всі сфери сучасного суспільства, але в науці проявилася особливо радикально. У ХХІ ст. у провідних університетах і наукових центрах Європи та США склалася практика брати на роботу найталановитіших дослідників зі всього світу. Всіляко заохочується висока мобільність: людина, яка має досвід роботи в різних наукових центрах, країнах, містах, цінується вище, ніж «домосід», оскільки демонструє високу адаптацію, а її дослідницький досвід різноманітний і широкий. Практика відбору на вакансії дослідників і викладачів провідних університетів свідчить: *перемагають не «свої», а найкращі*. Це дійсно відкрита система в дії, що відповідає викликам глобалізації. Законодавчо заборонено робити наукову кар'єру в «рідному» університеті або науковому центрі. Для оцінки досягнень молодих дослідників максимально використовуються стандарти міжнародної експертизи. Сучасні університети — це економічні корпорації: щоб вижити в конкурентному середовищі, використовуються всі засоби, аж до створення брендів та застосування досягнень професури.

Роль особистісного компонента в «життєвому світі» сучасної науки істотно мінімізована і неминуче підпорядкована інституційним зразкам, заданим колективними уявленнями, організацією науки та іншими форматами «технічної раціональності», які диктують свою надіндивідуальну волю «життєвого світу». Це означає, що покликання і кар'єра в науці зовсім не антиподи. В основі всіх кар'єрних реквізитів лежить конформність прийняття цілей і засобів дії інституційного як своїх особистих цінностей та цілей. Ототожнення особистих інтересів з інтересами організації є однією з перших передумов вертикальної мобільності, у тому числі й у науці.

Розуміючи і приймаючи взаємозв'язок покликання і кар'єри вченого, доречно розвести їх сенс у такому плані. Усі дослідники поділяються на тих, хто тяжіє до центру інституцій та контролю за інституційним полем, і тих, хто тяжіє до маргінального, периферійного положення, що не дає контролю над дисципліною, але забезпечує більшу свободу і незалежність. Популярність, учені ступені і звання, кількість публікацій, посади — всі ці рутинні маркери успіху і просування в науці притаманні адміністративним кар'єрам. Однак виробництво знання створює і неформальні легітимації та критерії наукового престижу. У ХХІ ст. у зв'язку з небувалим зростанням комунікацій кардинально змінюється роль у житті вченого неформального впливу, що є підтвердженням відомої тези Роберта Мертона про відмінності наукових і бюрократичних організацій та об'єднань і способів поведінки в них. Авторитет адміністративних кар'єр поступається місцем авторитету науки як покликання. Неформальні лідери і авторитети отримують можливість координувати обміни і мережеві взаємодії, що виходять за рамки сформованих інститутів. Як правило, саме вони є активним ферментом у виробництві знання, необхідним за будь-якої комунікації. Вони виконують роботу антрепренерів та інноваторів, стимулюючи формування «незримих коледжів».

Професор Володимир Кізіма (Центр гуманітарної освіти НАН України) у виступі «*На-*

ука в контексті розвитку NBIC-технологій» поставив під сумнів думку, що наука історично була рушійною силою розвитку техніки і пов'язаних з нею технологій та залишається ще й до сьогодні такою щодо прогресу сучасних NBIC-технологій. На його погляд, наука в XXI ст. і надалі втрачатиме своє провідне значення. Традиційно вона націлена на здобуття нових знань, що потім використовуються техніко-технологічно, і це веде до нових наукових знань. Ця ситуація залишалася відносно незмінною, допоки наука і технологія розвивалися, хоча й одночасно, проте відносно незалежно одна від одної, зберігаючи кожна свій статус і відносну рівновагу. Розвиток і поєднання різних технологій сприяли формуванню нових наукових знань, а нові знання породжували нові технології. Однак надалі ця рівновага стала порушуватися в міру того, як технології ускладнювалися і стали породжувати нові, дедалі більш спеціалізовані науки. Подальше вдосконалення технологій на цій основі посилило ці зв'язки на основі панування вже не наук, а технологій.

Сьогодні масштаб і багатоманітність технологій виходить на провідне місце, а науки і питома вага технічних і технологічних інновацій (і навіть проривних наукових результатів) народжуються на стику різних технологій. До останнього часу ці процеси відбувалися стихійно. Сьогодні ситуація набуває нового характеру, і сигналом до цього є формування нових технологій, які дістали назву NBIC-технологій. Вони становлять комплекс взаємодії і взаємопроникнення інфо-, біо-, нанотехнологій і когнітивної науки — NBIC-конвергенцію, яка формує якісно нову науково-технологічну галузь знання і діяльності, що містить нові і раніш неувялювані можливості щодо науки саме завдяки своїй конвергентності. NBIC-технології обіцяють перевернути світ так, що всі попередні наукові революції постануть дитячим лепетанням...

Що чекає на науку в цих умовах? Щоб відповісти на це запитання, врахуємо, що NBIC-технології — це: по-перше, можливість створення, в тому колі сьогодні відсутніх, склад-

них, таких, що саморозвиваються, в загальному випадку — живих та інтелектуальних систем з неживої матерії, які можуть використовуватися від промисловості до медицини; по-друге, орієнтованість не стільки на пізнання законів, скільки на цілеспрямоване комплексне вирішення конкретних технологічних завдань; по-третє, оскільки NBIC-технології за потенціалом наближають людину до Творця, їх розвиток передбачає високий рівень моральності і почуття відповідальності. Це буде вирішенням вже назрілої сьогодні необхідності приборкання легкого на антилюдські дії в ім'я вигоди та збагачення жорсткого прагматизму.

З розвитком і посиленням ролі NBIC-технологій сучасна наука трансформуватиметься в нове уявлення про буття, розглядаючи його як тотальність (що розгортається в собі, але зберігає єдність багатоманітності). Сьогодні ця ідея вже наявна, і не лише як ідея, а й у формі *метафізики тотальності* (МТ), що розробляється упродовж останнього 20-ліття. Важливим принципом метафізики тотальності є твердження, відповідно до якого не тільки будь-яка форма буття присутня в бутті, а й буття присутнє в ній. Загальним завданням МТ є вивчення єдності багатоманітності буття і його трансформацій та метаморфозів (процесів тоталогенезу). Оскільки будь-яка конкретна (онтична) форма буття, яку вивчає людина, несе в собі конкретну інформацію про ті онтології буття, на основі онтизації і морфологізації яких вони з'явилися, застосування МТ до конкретних явищ дозволяє виходити і на онтології буття, які ці явища породили, і в такий спосіб крок за кроком вивчати структуру, динаміку і трансформації буття в його істинній онтико-онтологічній природі, а також невідомі, нині приховані надлюдські можливості.

Д-р філос. наук Тетяна Гардашук (Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України) в доповіді «*Аматорська наука (DIY-science) в сучасному соціальному дискурсі*» зазначила, що впродовж останнього десятиліття в суспільному дискурсі набуло значного поширення поняття DIY-science (do it yourself science), яке в буквальному перекладі означає «наука,

яку зроби сам». За його допомогою описують явище, пов'язане із залученням значної кількості людей до наукових досліджень поза професійним (університетським чи академічним) середовищем, а також поза лабораторіями і дослідницькими центрами бізнес-корпорацій. DIY-science розглядають як новітній варіант так званої аматорської, або «народної», науки, яка має дуже широкий діапазон проявів відповідно до типу досліджень, розмаїття стосунків з професійними вченими і самих дослідницьких процесів, різні впливи на наукову політику та суспільну свідомість тощо, а також свою передісторію у формі аматорських наукових товариств, громадських об'єднань моніторингу довкілля, що дало початок масовому руху на захист довкілля та забезпечення екологічної безпеки, тощо.

Варто зазначити, що в СРСР «народна наука» постала як альтернатива академічної науки у формі мічурінської агробіології, але справжнім ідеологом «народної агробіології», суть якої полягала у швидкому виведенні нових високоврожайних сортів сільськогосподарських культур методами селекції під впливом чинників навколишнього середовища на противагу генетиці, став Трохим Лисенко. Аматорська наука може бути джерелом як цікавих, неординарних наукових ідей, так і псевдонаукових учень, які в разі підтримки з боку тоталітарних режимів перетворюються на знаряддя пропаганди, боротьби проти раціонального критичного мислення, цькування вчених, оголошення «буржуазними і ворожими» цілих напрямів досліджень, як це й сталося з генетикою. Саме такою була мічурінська народна агробіологія у формі лисенківщини, яку слід кваліфікувати як ганебну сторінку історії науки, антинаукове і антисуспільне явище.

DIY-science початку XXI ст. є особливим етапом аматорських наукових практик, пов'язаних з розвитком ІТ- та мобільних гаджетів, мініатюризацією пристроїв, здешевленням електроніки та інших експериментальних матеріалів (наприклад, основ ДНК), спрощенням процесу збору та обробки даних і комунікації, завдяки чому змінюються темпоральні і про-

сторові (географічні) характеристики наукової діяльності.

Потенціал сучасної DIY-science полягає в такому: спрямованість на подолання монополії «великої» науки; реалізація принципу свободи досліджень; джерело інноваційних ідей; можливість реалізації людьми їхніх наукових інтересів поза науковими установами; створення майданчиків для позитивної комунікації і критичних дебатів у сфері наук про життя та їхніх наслідків, завдяки чому створюються умови для ефективнішого суспільного діалогу і реалізації громадського запиту на реальну участь у дослідженнях та інноваційних процесах.

Особливим сегментом DIY-science є «аматорська біологія» (DIYBio), яку формують еkleктичні спільноти, об'єднані ідеєю подолати монополію «великої» академічної науки, що експериментують з «живим матеріалом» і діють на основі відкритих баз даних і протоколів. До DIYBio входять як люди з відповідною фаховою підготовкою і досвідом, так і без спеціальної біологічної освіти (біоентузіасти і біокустари). DIYBio нерідко розглядають як «небажаний» аспект аматорської науки з міркувань безпеки: біопомилки; біозлочинність; біотероризм.

Діяльність DIYBio породжує низку правових та етичних питань, розв'язати які частково намагаються створенням Кодексу діяльності у цій сфері, відомого як DIYBio code.

Незважаючи на певні спроби філософського осмислення новітніх тенденцій у науці та науковій діяльності, а також докладання зусиль до регулювання цих форм діяльності на практиці, породжені ними питання залишаються відкритими. Зараз філософська антропологія, філософія науки та техніки, біоетика впритул підійшли до необхідності розв'язання питань нового, значно вищого рівня складності.

Професор Марина Савельєва (Центр гуманітарної освіти НАН України) виступила з доповіддю «Вплив процесу глобалізації на сферу науки». Одним із наслідків зростаючих темпів процесу глобалізації є формування техногенної свідомості, що поступово витісняє традиційні форми суспільної свідомості. Оскільки

техногенна свідомість є процесом зрощування суспільних відносин з електронними технологіями, це неминуче має позначитися на становленні наукової та освітньої сфер. Проявляється це передусім у породженні суспільних відносин, здатних функціонувати лише з використанням високих електронних технологій, які забезпечують не тільки відповідну ефективність дослідного процесу і результатів, а й рівень соціального іміджу суб'єктів науки і освіти. У цьому розумінні техногенна свідомість виявляє і посилює новий вид суперечності між масовою і елітарною науковою та освітньою сферами, що здійснюється за принципом початкового розмежування знань і навичок.

Під час заходу пролунало ще багато цікавих доповідей. До речі, цей круглий стіл було присвячено 80-річчю директора Центру гуманітарної освіти НАН України д-ра філос. наук, професора Володимира Антоновича Рижка. Колеги у своїх виступах відзначали, що в тематиці круглого столу відображена вся сутність тієї багаторічної величезної філософської, організаторської і просто по-людськи відповідальної роботи, яку веде Володимир Антонович протягом свого життя, наближаючи нас до платонівської *episteme* і аристотелевого *phronesis* — знань, що потребують включення у здатність судження певного етосу, а відтак, рефлексії оцінки і цінностей.